

JONGEREN EN WAARDEN

Commentaren bij 'Zonder Maskers'¹

*Toon Vandeveldel*²

SUMMARY – *Youth and Values. Comments on 'Zonder Maskers' ('Without Masks').* – In a short comment on the book of Marc Elchardus et al., Toon Vandeveldel reflects first of all on the interrelation between ethics and empirical sociological research. He regrets that the authors did not appeal more to the questionnaires used in the field of experimental economics. From an ethical point of view, the most disturbing findings are these concerning honesty in situations where dishonesty cannot be detected. The fact that most youngsters aim at a life with stable love relations is more reassuring.

KEYWORDS: experimental economy, honesty, is/ought-discussion, youth culture

Sociologisch onderzoek naar de waarden, opinies en overtuigingen van mensen wekt heden ten dage klaarblijkelijk interesse bij het grote publiek. Enquêtes hierover worden aangekondigd in reclamespotjes op de radio. Tijdschriften en weekendbijlagen van kranten brengen er uitgebreid verslag over uit. Er is reden om wantrouwig te staan tegenover nogal wat van dit 'onderzoek', dat vaak werkt met suggestieve of ondoordachte vragen, slecht of willekeurig getrokken steekproeven, vragen waarvan je zeker mag zijn dat je er toch nooit een correct antwoord op krijgt, liefst over pikante onderwerpen: hoe groot is het percentage vrouwelijke incestslachtoffers? Hoeveel keer per week hebben koppels seks? Op welke leeftijd deden ze 'het' voor het eerst? Het onderzoek van Marc Elchardus en zijn team naar de waarden van laatstejaars van het middelbaar onderwijs lijkt niet aan dit euvel te lijden. Het is zelfkritisch en goed doordacht. Ik zie niet al te veel redenen waarom de scholieren verkeerd of geflatteerd antwoord op de vragen zouden geven. Ik probeer het me voor te stellen: tegen het einde van de les komt daar nog een lange vragenlijst... Als je klaar bent mag je naar huis. Wellicht wordt de lijst niet overal even ernstig ingevuld, maar er is geen reden om systematische fouten te veronderstellen. De indruk van betrouwbaarheid wordt echter bovenal gewekt door het feit dat de resultaten eigenlijk zeer weinig spectaculair zijn. De scholieren blijken op heel wat punten ongeveer de opvattingen van de gemiddelde Vlaming te koesteren. Zij zijn ietsje meer libertair dan hun ouders, maar ze blijven toch

¹ Elchardus M. (red.) (1999), *Zonder Maskers. Een actueel portret van jongeren en hun leraren*, Globe, Gent.

² Toon Vandeveldel is hoogleraar aan het Centrum voor Economie en Ethiek en het Hoger Instituut voor Wijsbegeerte van de KULeuven. Dit artikel is de neergeschreven versie van een bijdrage aan het symposium 'Zonder Maskers' van 3 december 1999 georganiseerd door Ethiek & Maatschappij in samenwerking met de vakgroep Grondslagen en Geschiedenis van het Recht van de Faculteit Rechtsgeleerdheid, Universiteit Gent.

voorstanders van ‘law and order’. Ze zijn ook iets rechtser dan hun leraars, maar deze laatsten, die in het boek overigens terecht worden geprezen voor de wijze waarop ze hun opvoedende taak hebben geïnterioriseerd, zijn zelf niet representatief voor de doorsnee Vlaming.

Ik ben het maar op één enkel punt echt oneens met de analyses van de auteurs van het boek, maar dat betreft dan een marginaal punt, namelijk de betekenis van het basisinkomen voor de arbeidsethiek. (p.76) De loskoppeling van arbeid en inkomen betekent niet noodzakelijk dat arbeid minder gewaardeerd wordt of dat de arbeidsethiek aan kracht inboet, integendeel zelfs. Ik kan me maar moeilijk inbeelden dat het basisinkomen ooit zo hoog wordt dat echt grote groepen mensen zich uit de arbeidsmarkt zullen terugtrekken. Het huidige systeem van relatief hoge uitkeringen met zwakke voorwaardelijkheid lijkt me meer ontmoedigend voor de arbeidsbereidheid dan een basisinkomen. Wellicht is de stevigheid van de arbeidsethiek meer bepalend voor de reactie op de invoering van een basisinkomen dan dat omgekeerd het basisinkomen de arbeidsethiek zou gaan bepalen. Dit is echter slechts een schoonheidsfoutje, allicht ingegeven door de viscerale afkeer van het basisinkomen die nogal wat sociologen kenmerkt.

Mijn commentaar betreft voornamelijk de betekenis van dit soort sociologisch onderzoek naar feitelijke waarden en opinies voor de ethiek en dan bedoel ik daarmee niet de moraalwetenschap, maar de normatieve ethiek. Ik behoor tot degenen die altijd verdedigd hebben dat de spontane intuïties en waardebeleving van mensen van belang zijn voor het bepalen van wat ethisch goed is. Ik vind ook dat wetenschappelijke kennis nuttig kan zijn bij het uitstippelen van een beleid dat ethisch geïnspireerd is. Men mag dat evenwel niet op een al te naïeve manier begrijpen. Opinieonderzoek leert ons niet rechtstreeks iets over de geldigheid van waarden. Het is niet omdat de meerderheid van de Belgen fraudeert met zijn belastingen dat dit ook ethisch verantwoord wordt. Racistische overtuigingen worden niet respectabeler omdat ze door meer (eventueel zelfs een meerderheid van) mensen worden gedeeld. Ethici noemen dit de naturalistische fout: uit feiten kan men niet rechtstreeks normen afleiden, tenzij de beschrijving van de feitelijkheid reeds zelf normatief geladen was, zoals in het aristotelische natuurbegrip.

Toch is het zo dat een verregaande divergentie tussen feiten en waarden de ethicus aan het denken moet zetten. Rawls heeft in dit verband het begrip ‘reflective equilibrium’ ontwikkeld. Men moet niet alleen zijn spontane ethische intuïties toetsen aan theorieën en principes, maar ook die theorieën toetsen aan een gevormd geweten. Het is zeker niet altijd zo dat de theorie correct is en de praktische intuïties fout zitten. Als utilitarisme en consequentialisme met hun abstracte solidariteitseisen in conflict komen met de concrete loyaliteiten, die kenmerkend zijn voor de spontane moraliteit van alledag, dan is het niet steeds duidelijk waar het gelijk ligt. Het utilitarisme belichaamt immers de logica van de omweg. Het eist offers, eventueel een extreme zelfopoffering, die persoonlijke levensprojecten waaraan we heel sterk houden, in het gedrang kunnen brengen. Analooft heeft ook het kantianisme tegenintuïtieve implicaties als het helemaal geen rekening houdt met de omstandigheden waarin dient te worden gehandeld. Het weten in welke mate hoogstaande principes door anderen worden gedeeld en nageleefd is evenwel belangrijk om concrete situaties te beoordelen. Ethisch handelen

moet nu eenmaal gebeuren in een concrete situatie, waarin het beste vaak de vijand is van het goede.

Ik geef nu een iets meer concreet voorbeeld van hoe empirisch onderzoek naar opinies en houdingen van belang kan zijn voor de ethiek. Empirisch onderzoek over het belang van reciprociteit in de spontane moraliteit leert dat ongeveer twee derden van de mensen gedreven wordt door een *fairness*-ethiek, dat wil zeggen in gevangenen-dilemma's, 'publieke goederen-spelen' en zogenaamde 'trust-games' zijn de meeste mensen bereid om coöperatief te handelen op voorwaarde dat de meeste anderen hetzelfde doen. Eén derde daarentegen handelt opportunistisch. Zij maximaliseren hun eigenbelang op korte termijn, eventueel ten koste van anderen. (Fehr & Gächter, 1998) Aan dit inzicht zijn onmiddellijk consequenties voor een ethisch beleid verbonden. Als men het sociale leven zodanig kan inrichten dat reciprociteit mogelijk of waarschijnlijk wordt, dan zal er ook meer worden gecoöpererd. Het is bekend dat kleinschaligheid coöperatie stimuleert. Overheidsinterventie kan dat ook: belastingen worden des te meer legitiem naarmate de inning wordt verbeterd. Belangrijk is dat mensen er zeker van zijn dat (de meeste) anderen ook betalen. Achterliggend is de idee, die van Amartya Sen afkomstig is, dat mensen niet één enkele maar verschillende preferentieordeningen hebben. Sommige daarvan zijn meer, andere minder ethisch gemotiveerd. Zo zijn de preferenties die mensen in hun private gedrag tot uitdrukking brengen vaak verschillend van wat zij in het publieke leven belijden en willen laten gelden. We vinden allemaal dat de verkeersregels moeten worden gerespecteerd, maar tegelijk hebben we al te vaak een reden om aan veel te hoge snelheid door de woonwijk te scheuren. Veelal bepaalt de context op welke preferentieorde precies beroep zal worden gedaan.

Het onderzoek waarnaar ik hier verwijs komt uit het domein van de experimentele economie. Het wordt vaak verricht door psychologen en het gebeurt meestal in labo's, met hypothetische keuzesituaties en met beloningen die de deelnemers moeten stimuleren om hun ware preferenties te reveleren. Dit is een heel ander type van onderzoek dan dat van de sociologen dat hier voorligt. Het is me nooit duidelijk waarom deze sociologen niet meer leentjebuur spelen bij de experimentele psychologen en economen. Vanwaar deze arbeidsdeling? Waarom niet wat vraagjes overnemen uit de onderzoeken van Tversky, Kahneman, Slovic, Knetsch, Thaler en anderen? Dit experimentele onderzoek levert een veel minder statisch beeld op van de overtuigingen en preferenties van mensen. Het leert bijvoorbeeld dat mensen in sommige contexten meer utilitair individualistisch of opportunistisch reageren dan in andere. Het levert ook interessante stof op voor bescheiden vormen van 'ethical engineering', voor beleidsadviezen die moeten leiden tot meer coöperatie in allerlei maatschappelijke verbanden. Bovendien is dit onderzoek, niet alleen naar overtuigingen, maar ook naar feitelijk gedrag, wat lang niet hetzelfde is.

Nu is er één item in het onderzoek van de ploeg van Marc Elchardus dat interfereert met frequent uitgevoerd onderzoek in de experimentele economie. Het gaat om de vraag of men geld dat men gevonden heeft voor zichzelf zal houden. 58% van de jongeren en slechts 18 % van de leerkrachten vindt dit gerechtvaardigd. Dit is voor mij het meest (en het enige) verontrustende gegeven van dit onderzoek. Men moet dit vergelijken met de resultaten van een grootscheeps onderzoek verricht in opdracht van *Reader's Digest*. In diverse wereldsteden legde men een portefeuille, met ongeveer 1500 frank en het adres en familiefoto van de eigenaar erin, op straat en men ging observeren wat er gebeurde. 59% van de vindsters bleek de portefeuille terug te sturen. Er bleek weinig

verschil te bestaan tussen de diverse steden. Opvallend was ook dat het eerder de beter geklede vindrs waren die de portefeuille hielden.

Vergelijking van beide onderzoeken suggereert dat onze jongeren veel meer geneigd zijn tot opportunisme dan de gemiddelde wereldburger. Dit correspondeert min of meer, maar niet helemaal, met de gegevens over utilitair individualisme op p. 93 van het hier besproken boek. Natuurlijk is dit slechts een momentopname. Zo’n vragenlijst zegt niet noodzakelijk hoe mensen feitelijk zouden handelen als ze bijvoorbeeld de vertederende familiefoto erbij zien. Misschien worden jongeren later wijzer, braver en misschien ook angstiger, (nog) saaier en treuriger. Maar toch is dit niet zonder belang. Dit item in het onderzoek is ongeveer het enige waar gepeild wordt naar eerlijkheid in omstandigheden waarin oneerlijkheid wellicht niet zou worden betrappt of waar geen sociale sancties op zouden volgen. (cf. p. 26, tabel 1.1) Bij vandalisme of andere lichte vormen van normovertreding is die kans ongetwijfeld veel groter. Kohlberg zou hieruit conclusies trekken over het stadium van ethische ontwikkeling dat jongeren bereiken. Ook Robert Frank wijst er in zijn bekende boek *Passions Within Reason* op dat eerlijk handelen waar eventuele oneerlijkheid niet kan worden betrappt bijdraagt tot de opbouw van een karakter dat als betrouwbaar wordt herkend. Het zegt iets over de tijdshorizon van waaruit jongeren (impliciet) leven. Ik had dit soort gegevens graag wat verder uitgespit gezien, alhoewel ik dit met enige schroom zeg: de lezer wil natuurlijk toevallig altijd iets anders weten dan wat de wetenschapper heeft onderzocht...

Met dezelfde schroom wil ik graag nog een andere suggestie voor verder onderzoek naar voor schuiven. Enkele jaren geleden vertelde de Amerikaanse socioloog Robert Bellah op een lezing te Leuven dat bij een enquête 2/3 van zijn studenten het eens bleek te zijn met de stelling die zegt: “de meeste mensen zijn niet te vertrouwen”. Dit leek me ongelooflijk veel, zeker voor goed opgeleide mensen die allicht weinig moeite zullen hebben om een mooie plaats op de arbeidsmarkt te vinden. In de daaropvolgende discussie vertelde Marc Elchardus me dat slechts ongeveer 1/3 van de Belgen zo wantrouwig blijkt te zijn. Ik heb de vraag later ook eens op mijn studenten uitgetoetst en kwam daarbij tot percentages die meer die van Bellah dan die van Elchardus benaderden. Ik ben er niet zeker van dat mijn steekproef wel representatief was voor de hele groep van studenten. Het onderwerp zelf is wel belangrijk. Wantrouwige mensen zijn allicht meer vatbaar voor racisme. Als ze min of meer spontaan redeneren vanuit de hoger beschreven *fairness*-ethiek, dan vinden ze in de vermeende onbetrouwbaarheid van anderen een excuus om zelf ook opportunistisch te handelen. Meer onderzoek hieromtrent ware interessant.

In een artikel in het weekblad Knack dat de resultaten van het onderzoek van Elchardus en co becommentarieert, worden de bestudeerde 17-18-jarigen ‘ronduit conservatief’ genoemd. De aanleiding hiervoor is het feit dat de laatstejaren middelbaar onderwijs van een vrij strakke burgerzin blijken te getuigen. Zij leven met het ideaal van een vaste relatie en van één enkele partner voor het leven. Voor overspel brengen zij weinig begrip op. Zoals de auteurs zelf al opmerken, is dit laatste niet zo verwonderlijk: kinderen zijn zich vaak reeds van jongs af aan pijnlijk nauwkeurig bewust van de ravages die echtscheidingen en labiele echtelijke relaties in het leven van hun vriendjes en vriendinnetjes aanrichten. Voor hen is dit iets wat tegen elke prijs te vermijden is. Ze

hebben geen traditionele opvoeding nodig om dit te begrijpen, maar gewoon een open oog voor wat overal rondom hen gebeurt.

Het kan nu wel zijn dat dit empirisch gefundeerde inzicht vanuit een bepaald soort politiek correct denken conservatief wordt genoemd, maar ik heb grote vragen bij het soort progressisme dat hier dan het tegendeel van is. Wie vindt dat buitenechtelijke relaties en kleine diefstallen moeten worden getolereerd, dat vandalisme niet zo erg is en dat druggebruik dient te worden gedepenaliseerd, zou progressief zijn? Ik vind dit oneigenlijk taalgebruik. Dit is de progressiviteit van Humo, de T.V.-soaps en de commercie. Ik heb er niets tegen dat jongeren de wereld verkennen, zien wat voor moois er te beleven valt, niet onmiddellijk trouwen met hun eerste lief, maar ik denk wel dat er goede argumenten zijn om te stellen dat een maatschappij die de vluchtigheid van relaties gaat stimuleren en die de ontrouw als model of als progressief gaat voorstellen, met vuur speelt. Progressiviteit en links zijn heeft voor mij nog steeds te maken met aandacht voor de zwaksten. Als de stabiliteit van de gezinnen wegvalt, dan zijn het op de eerste plaats de kinderen en op de tweede plaats vrouwen met minder goede kansen op de arbeidsmarkt die daardoor het ergst worden getroffen. Ik ga me niet uitspreken over de precieze richting van de oorzakelijkheid, maar overal ter wereld ziet men dat de vervluchtiging van sociale relaties gepaard gaat met sociale ontworteling en armoedeproblemen. Ook bij ons lopen alleenstaanden, vaak vrouwen met kinderen, een aanzienlijk risico om in de armoede te verzeilen. Vrouwen met kinderen waarrond mannen cirkelen die zeer weinig verantwoordelijkheid nemen: het is het model van de slumwijken van New York of van de Zuid-Amerikaanse bidonvilles. Ik betwijfel of dit een progressief ideaal is. De mate van tolerantie voor de onvermijdelijke tekortkomingen van de levenspartner wordt mede bepaald door de strengheid van de maatschappelijke regelgeving, met andere woorden de inhoud van het huwelijk wordt ten dele bepaald door de maatschappelijke regulering. Ik denk dat de overheid zich moet hoeden voor overhaaste experimenten op dit vlak en dat ze zich niet te snel moet aanpassen aan feitelijke trends, die alleen maar de commercialisering van de leefwereld weerspiegelen.

Het onderzoek van Elchardus levert nog een andere belangrijke hint op voor het beleid. Er moet namelijk dringend iets gedaan worden aan de onderinvestering in sociaal-culturele activiteiten in het BSO en het TSO. Technisch en beroepsonderwijs zijn, in vergelijking met bijvoorbeeld Duitsland, volstrekt ondergewaardeerd in ons land. Opmerkelijk is ook de verschuiving van de rechtvaardigheidsintuïties tussen de generaties. Waar de leraars nog het oude gelijkheidsideaal aanhangen, geven hun leerlingen spontaan een veel meer minimale invulling aan het begrip rechtvaardigheid: niet-uitsluiting wordt hier het sleutelwoord. Geen uitkeringen zonder reciprociteit te vragen. Deze jonge mensen lijken de actieve welvaartsstaat en het *blairisme* genegen: kijk niet te veel naar de bovenzijde van de inkomensverdeling, maar tracht het lot van de zwaksten te verbeteren. Niet door hen uitkeringen te geven, maar door hen aan het werk te zetten. Pas als je iets van mensen vraagt, neem je hen ernstig en respecteer je hun waardigheid. Ik betwijfel of alle wereldproblemen kunnen worden opgelost door de armen te stimuleren tot het opnemen van hun eigen verantwoordelijkheid, maar de opinie van deze jongeren lijkt wel de nieuwe tijdsgeest te weerspiegelen.

Nog even vermelden dat Elchardus en zijn mensen in de zeer lezenswaardige epiloog

van dit boek een uiterst interessante analyse geven van de recente verschuiving in de maatschappelijke waarden in onze maatschappij. De onderzoeksvragen die daaruit naar voor komen zijn echter heel andere dan diegene die feitelijk gesteld zijn aan de jongeren in dit onderzoek. Hopelijk sluiten volgende enquêtes nauwer aan bij deze theoretische inspiratie.

Literatuur

ELCHARDUS M. (red.) (1999), *Zonder Maskers. Een actueel portret van jongeren en hun leraren*, Globe, Gent

FEHR E. & GÄCHTER S. (1998), 'Reciprocity and Economics. The Implications of Homo Reciprocans', in: *European Economic Review*, 42, 1998, 845-859

KNETSCH J.L. & THALER R.N. (1986), 'Fairness and the Assumptions of Economics', in HOGARTH R.M. & REDER M.W. (1986), *Rational Choice*, University of Chicago Press, 101-116

THALER R. H. (1992), *The Winner's Curse, Paradoxes and Anomalies of Economic Life*, The Free Press, New York